

[p.95]

Waarom Seneca in de klas?

Vincent Hunink

Radboud Universiteit Nijmegen

vincent.hunink@ru.nl

Abstract: As an author, Seneca has a lot working against him. Should we really be presenting texts by someone like him to young students? This article does not ignore the difficult aspects of Seneca and his texts. But it also highlights some aspects that speak in Seneca's favour. In terms of content, there is certainly a lot to learn from him. Even his style can be inspiring for modern readers.

Keywords: Seneca, reading, style.

1 Inleiding

Veel docenten in het voortgezet en hoger onderwijs ervaren dat het steeds lastiger wordt lange teksten voor te schrijven. Leerlingen en studenten lijken almaar minder goed in staat zich langdurig te concentreren. Het lezen van een heel artikel of boek is voor grote groepen een bezwaarlijke taak geworden. Voor de klassieke literatuur komen hier nog extra problemen bij. Veel van de teksten van de Griekse en Latijnse topauteurs zijn niet alleen lang, maar ook nog eens bovengemiddeld moeilijk, vanwege hun inhoud en hun stijl. En dan is er bovendien de hoge hindernis van de oude talen zelf. Een tekst van een Latijnse auteur lezen in de oorspronkelijke taal is daarmee iets wat, zacht gezegd, een enorme inspanning vraagt. Iets wat haaks staat op vrijwel al het normale mediagebruik in de huidige tijd.

Waarom zouden we zoiets eigenlijk nog doen of van anderen verwachten? Bij een aantal canonieke auteurs, zoals Homerus en Plato, Cicero en Vergilius, wordt de vraag doorgaans niet gesteld. Hun belang is zo evident, ze gelden als zo groot, dat kennismaking met hun teksten wordt gezien als iets intrinsiek belangwekkends. Maar voor een auteur zoals Seneca, die

[p.96]

niet alleen bewondering oogst maar ook kritiek en zelfs afkeer, is de vraag misschien toch gerechtvaardigd: waarom laten we leerlingen anno 2025 nog Seneca lezen?¹

De vraag laat zich gemakkelijk herformuleren tot ‘wat kunnen we leren van Seneca?’ En dan is ook een antwoord tamelijk snel te vinden. Een korte zoekactie op internet volstaat om uit te komen bij korte, leerzame filmpjes, die Seneca’s boodschappen helder samenvatten of herformuleren. Ik verwijs hier bijvoorbeeld naar een video met als titel ‘Three things Seneca did every day’.² De bedoelde drie zaken zijn de volgende:

1. Leven met een duidelijk doel om te bereiken;
2. In een dagboek steeds je dag herkauwen en kijken wat beter kan;
3. Mediteren over je sterfelijkheid

Voor leerlingen wellicht wat beter behapbaar en meer direct bruikbaar is een ander filmpje met ‘The five most valuable lessons of Seneca’.³ Iedere Seneca-lezer zal de vijf wijze lessen onmiddellijk uit zijn teksten herkennen:

1. Geen tijd verspillen;
2. Je emoties en gedachten de baas zijn;
3. Leven volgens je waarden en principes;
4. Tevreden zijn met wat we hebben;
5. Zoeken naar waarheid en wijsheid.

Een auteur bij wie je zulke belangrijke dingen kunt leren verdient minstens het voordeel van de twijfel.

2 Laaghartige spot, hoogdravende horror

Er is in Seneca’s overgeleverde werk veel te vinden waar een mens niet blij van wordt: passages die ergernis wekken of die belachelijk en zelfs beschamend zijn.

In de eerste plaats denk ik hierbij aan Seneca’s infame satire op keizer Claudius, traditioneel aangeduid als *Apocolocyntosis*, oftewel ‘Verpompoening’

[p.97]

¹ Deze bijdrage is de uitgewerkte tekst van een plenaire lezing op de VCN Nazomerconferentie 2025, gehouden op 19 september 2025 te Lunteren. De tekst is voor publicatie licht bewerkt.

² <https://www.youtube.com/shorts/X-pZRE9zVB4> (geraadpleegd op 29 september 2025). Het filmpje maakt deel uit van het YouTube-kanaal @stoicwisdomquotes.

³ <https://www.youtube.com/shorts/2iNXEdlxOJc> (geraadpleegd op 29 september 2025).

van Claudius.⁴ De satire is een tamelijk onverkwikkelijk stuk, waarin de overleden keizer op allerlei manieren belachelijk wordt gemaakt. Een dieptepunt is de passage waar hij, letterlijk, te kakken wordt gezet. Na een gloedvol lied waarin de jonge nieuwe keizer Nero uitbundig wordt geprezen, krijgt de lezer als scherp contrast een negatief beeld van de oude Claudius met zijn spraakgebrek. De hele situatie is uitgesproken plat en laag.

Aldus Apollo. Maar Lachesis is ook uit zichzelf al heel erg voor die mooie man. Met gulle hand is ze voor Nero te werk gegaan en ze doet er nog vele jaren uit haar eigen voorraad bij.

En Claudius? Iedereen zegt hem 'blij en juichend buitenshuis te brengen' [Euripides, *Cresphontes*, fragment 449.4]. En inderdaad, hij pruttelde zijn adem uit en vanaf dat moment hield hij op met in leven te lijken. Tijdens die laatste adem luisterde hij naar een paar komische acteurs (daar ben ik niet voor niets zo bang voor, nu snap je het!).

De laatste woorden die onder de mensen van hem zijn vernomen volgden op een tamelijk hard geluid via het lichaamsdeel waarmee hij zich makkelijker uitte: 'Oei oei, ik heb m'n eigen geloof ik ondergescheten.'

Of dat correct is weet ik niet. Maar álles heeft hij ondergescheten, dat in elk geval. (*Apocolocyntosis* 4).⁵

En dan moeten er nog vernederende scènes in de godenhemel komen, waar Claudius op voorstel van zijn voorganger Augustus de toegang wordt geweigerd. Tot slot krijgt Claudius, inmiddels beland in de onderwereld, een treiterige straf: hij moet eeuwig dobbelen met een beker waar een gat in de bodem zit en krijgt een onnozel baantje als secretaris. Werk dat gewoonlijk goed genoeg is voor een vrijgelatene.

Het moge duidelijk zijn dat Seneca in deze tekst allesbehalve voorbeeldig en moreel correct is. Dit verbitterde en verzuurde schotschrift, waarin hij natrapt naar een dode keizer, zou ik niet bepaald aanbevelen als geschikte lectuur voor leerlingen. Of hooguit als opmerkelijk contrast met teksten van de moraliserende en hoogstaande stoïcijn Seneca.

[p.98]

Een Seneca die op school eveneens wat minder prominent verschijnt is de dichter van een achttal tragedies. In eerste instantie lijkt dat ook voor

⁴ Er komt in het hele stuk geen pompoen voor en de traditionele titel is waarschijnlijk een tweetalig grapje gebaseerd op een benaming van Claudius als *cucurbita* ('pompoen'): de keizer is opgeblazen en heeft een waggelend hoofd. Hij wordt geen pompoen maar is het al, en de titel zinspeelt op het fenomeen *apotheosis*.

⁵ ('*Vae me, puto, concacavi me.*' *Quod an fecerit, nescio: omnia certe concacavit.*) De vertaling is van Hunink (2023: 11). Een oudere Nederlandse vertaling is Wagenvoort (1936). Voor een teksteditie met commentaar zie Eden (1984).

het onderwijs interessant, vooral in vergelijking met de Griekse tragici Sophocles en Euripides. De stof van Seneca's stukken loopt vaak zelfs parallel met hun werk, getuige titels als *Phaedra*, *Agamemnon* en *Oedipus*. Maar voor veel moderne lezers zijn Seneca's drama's helaas volslagen ongenietbaar. Waar hij in zijn proza-geschriften bijna een model-Stoïcijn is (matig, rationeel, wijs en verstandig, beheerst), gaat het in zijn tragedies juist de andere kant op. Het zijn orgieën van geweld en taalgeweld, waarin de ontketende emoties torenhoog oprijzen en onveranderlijk verwoestende gevolgen hebben. Alle grenzen worden overschreden, alle maat gaat verloren.

De onleesbaarheid zit hem ook in de stijl. Zelden bieden de stukken flitsende gesprekken, ze putten zich veeleer uit in eindeloze monologen vol mythologische eruditie en uitgebreide koorzangen van beschouwelijke aard. In termen van handeling blijft alles beperkt: er 'gebeurt' nogal weinig. Alleen de allertrouwste Seneca-liefhebbers zijn voor die drama's te porren, maar in de klas maken ze vermoedelijk niet veel kans, zelfs niet in vertaling. Ter illustratie volgt hier een fragment uit de gruwelijke *Thyestes*. Atreus heeft zijn broer Thyestes uit wraak het vlees en bloed van diens eigen kinderen laten consumeren en vertelt nu de waarheid.

ATREUS

Wat er nog van je zonen over is,
dat heb je voor je. Wat er niet meer over is, dat heb je ook.

THYESTES

Zijn ze als aas voor vogels zonder mededogen weggegooid?
Verslindt een leeuw ze? Zijn ze een prooi van wilde dieren?

ATREUS

Je hebt je bij een gruwelmaal aan eigen vlees en bloed tegoed gedaan.

THYESTES

Dit was het waar de goden zich voor schaamden. Dit dreef de zon terug naar waar hij opkwam. Wat kan ik, ongelukkige, nog zeggen? Hoe kan ik klagen? Welke woorden zijn voor mij toereikend? Ik zie hun afgehouden hoofden en hun uitgerukte armen, hun voeten afgebroken van hun stukgeslagen benen. Dit is het wat hun hongerige vader niet verwerken kon.

[p.99]

Maar in mij draait mijn maag zich om, de ingesloten gruwel vecht zich naar buiten, zoekt vergeefs een vluchtweg.

Geef me je zwaard, broer, waar al zoveel bloed van mij aan kleeft. Laat het staal mijn kinderen een uitweg bieden. Je weigert mij het zwaard? Laat klinken op mijn borst de slagen van mijn rouwbeklag – nee, ongelukkige, bedwing je, ontzie de doden. Wie heeft ooit zoiets gruwelijks gezien? Welke barbaar in 't ruig gebergte van de ongestvrije Caucasus, welke Procrustes, schrik van Attica? Zie, ik verstik mijn zoons, en zij verstikken mij, hun vader. Kent misdadigheid geen grens?

ATREUS

Beperking in de misdaad is geboden als je hem begraat, niet als je hem vergeldt. Voor mij is dit een kleinigheid. Had ik het warme bloed, toen het gutste uit de open wond, maar in je mond gegoten, dan had je hun bloed gedronken terwijl ze nog in leven waren. Door mijn haast heb ik mijn haat tekort gedaan. Diepe wonden heeft mijn zwaard in hen geslagen, ik velde hen bij het altaar, met hun offerdood heb ik de haard verzoend. Hun ledematen sneed ik van hun dode lichaam af en rukte ze uiteen in kleine stukken. Deels heb ik ze in kokend water op het vuur gezet, deels laten sudderen op trage vlammen. Hun botten en hun pezen fileerde ik toen ze nog leefden en ik stak ze aan een fijne braadpen, zag de lever spatten en met eigen hand heb ik de vlammen aangewakkerd. Maar dit alles had hun vader veel beter kunnen doen! Zo is het leed totaal voor niets geweest! Nu heeft hij slechts zijn zoons met goddeloze mond verscheurd – maar wist het niet! Zij wisten het niet! (*Thyestes*, 1030-1068).⁶

Wie een passage als deze op het Latijnse lesprogramma zet krijgt vermoedelijk vrij snel boze ouders over de vloer, of minstens nadere vragen van collega's en leidinggevenden. Maar er zijn wellicht ook wel leerlingen en studenten die plezier hebben in dit soort overdreven gruwelijke teksten. De

[p.100]

horror en Gothic-effecten liggen er zo dik bovenop dat je ze eigenlijk niet per se serieus hoeft te nemen, of zelfs kunt zien als een vorm van humor.

⁶ Vertaling: Den Hengst / Soerink ([2005]: 50-52). Een recentere en beter bereikbare vertaling van de geciteerde passage is Schrijvers (2015: 114-117), die tevens de Latijnse brontekst bevat. Seneca's tragedies zijn goed toegankelijk in de Loeb-serie en andere bekende reeksen. Voor analyse van de *Thyestes* zie voorts de commentaren van Tarrant (1985) en Boyle (2017) en de monografie van Davis (2003).

3 Oeverloos gemoraliseer

Als satiricus en tragicus lijkt Seneca in de klas dus geen doorslaand succes. Iets meer kans daarop biedt wellicht een van zijn minder bekende prozawerken, de *Naturales Quaestiones*. Dat is een boek over allerlei geografische en natuurlijke verschijnselen, wat minstens boeiend kan voor leerlingen met een profiel Natuur en Techniek. Hoe werken vulkanen? Waardoor komen aardbevingen? Hoe komt de bliksem tot stand? Allemaal nuttige vragen, waar Seneca, naar de huidige stand van kennis, feitelijk onjuiste maar sympathieke en redelijke verklaringen van geeft.

Toch kan hij ook in dit neutrale proza ineens een volkomen andere toon aanslaan. In een discussie over spiegels vaart hij plotsklaps uit tegen 'pervers gebruik' van die voorwerpen. Dat betreft het beroemde verhaal over de rijke Romein Hostius Quadra, die bij zijn seksueel verkeer (met mannen én vrouwen) grote spiegels om zich heen liet zetten, zodat hij alles nog extra goed en uitgebreid in beeld kreeg. Een wat excentrieke gewoonte, zou je zeggen, maar in de kern toch iets tamelijk onschuldigs. Hij doet er immers niemand kwaad mee. Maar in Seneca's ogen is de man een liederlijk monster dat zichzelf zou moeten verscheuren.

Zeg nu nog eens dat de spiegel is uitgevonden voor de uiterlijke verzorging. Het is walgelijk om te vertellen wat dat monster, dat door zijn eigen tanden in stukken gereten diende te worden, gezegd en gedaan heeft, toen hij aan alle kanten spiegels om zich heen liet opstellen om te zorgen dat hij zelftoeschouwer van zijn eigen wandaden kon zijn; en niet alleen in zijn mond, ook in zijn ogen liet hij schandelijke zaken binnendringen die, ook als ze geheim blijven, het geweten bezwaren en waarvan iedereen ontkent dat hij ze gedaan heeft. Ik zweer je, schurken deinzen ervoor terug door zichzelf aanschouwd te worden. Ook bij verdorven figuren die zich met elke vorm van schande hebben ingelaten, manifesteert zich nog een uiterst gevoelige schroom voor wat de ogen zien. Maar die kerel haalde zijn ogen erbij, alsof het niet genoeg was het ongehoorde en ongekende te ondergaan, en omdat hij er niet tevreden mee was te zien hoe erg hij zich misdroeg, omringde hij zich met spiegels om zijn wangedrag daarover te verdelen en het tot in

[p.101]

alle details te zien. (...) Wat hield die smerige kerel nog over om in het duister te doen? Voor het volle daglicht deinsde hij niet terug, nee, die monsterlijke paringen showde hij voor zichzelf, hij toonde zich er zeer voldaan over, en geloof maar dat hij zich in die houding zelfs graag

had laten schilderen. Ook prostituanten kennen nog enig schaamtegevoel, en zij die hun lichaam prijsgeven aan openbare wellust omhullen zich nog enigszins om het onzalige dat ze met zich laten gebeuren, te verbergen; zelfs een bordeel kent in zekere opzichten nog schroom. Maar dat monster had van zijn wellust een schouwspel gemaakt en showde zichzelf die zaken waarvoor geen nacht donker genoeg is om ze te verhullen. (*Naturales quaestiones* 1.16).⁷

De passage is hier niet eens compleet geciteerd, en Seneca davert nog een pagina door. Zijn reactie is extreem en buiten alle proporties, en roept onwillekeurig tal van vragen op. Waarom komt de auteur met zo'n woeste tirade over wat een ander in zijn privésfeer met spiegels doet? Hoezo raakt dit motief hem zo sterk? Speelt er iets van herkenning mee? Een geheime, weggestopte fascinatie? Het is interessant hierover te speculeren, al is hier uiteraard geen zekerheid binnen bereik. Maar geknipte lesstof vormt de tekst toch niet bepaald.

Ook in de *Brieven aan Lucilius* en de filosofische essays zijn gemakkelijk passages aan te wijzen waar Seneca vooral ergernis wekt, alleen al vanwege zijn 'loden ernst'. Er valt vrijwel nooit iets te lachen, en momenten van ontspanning, relativering of zelfironie zijn schaars. Steeds is de boog gespannen, wat zijn werk maakt tot iets wat je met mate moet gebruiken. Laten we zeggen: niet meer dan vijf pagina's per dag, anders dreigt een overdosis.

Het immer moraliserende vingertje (steeds is er wel iets nuttig te leren, steeds kunnen we onszelf verbeteren) werkt soms vermoeiend. En soms heeft Seneca ook gewoon zozeer gelijk, dat het storend wordt: we willen niet altijd de waarheid, we willen niet altijd het goede. Soms hebben we zin in flauwekul en ontspanning, in rommelen, doelloos reizen en nietsdoen. Kortom, er is ook in Seneca's filosofische proza beslist het nodige wat lezers tegen de haren instrijkt.

[p.102]

4 De kostbare tijd

Gelukkig is er bij Seneca wel degelijk ook veel te vinden wat de moeite waard is. Een van zijn sterkste teksten, inhoudelijk en stilistisch, is de weergaloze eerste brief aan Lucilius. Die is zo kort dat die hier als geheel kan worden besproken als positief voorbeeld.

⁷ Vertaling: Nagelkerken (2009: 47-48). Een volledige Engelse vertaling (buiten die in de Loeb-serie) is Hine (2010). De *Naturales quaestiones* zijn merkwaardig slecht bedeed met commentaren. Een uitzondering is de Italiaanse editie van Parroni (2008).

Goed zo, Lucilius, claim jezelf! De tijd die je tot nu toe werd afgenomen of ontfutseld of die je door de vingers glipt, die moet je bundelen en sparen. Wees ervan overtuigd dat het is zoals ik schrijf: soms wordt de tijd ons ontnomen, soms afgepakt en soms vloeit hij weg. Maar tijdverlies uit achteloosheid is wel het ergste. Als je goed kijkt, verstrijkt een groot deel van het leven met verkeerde dingen doen, het grootste deel met nietsdoen en het hele leven met 'iets anders' doen. Noem me eens iemand die iets over heeft voor tijd, die een dag op waarde schat, die snapt dat hij elke dag stervende is! Want juist doordat we op de dood vooruitblikken hebben we het mis – hij is al grotendeels verleden tijd. Alle jaren achter ons zijn al het domein van de dood.

Doe dus wat je me schrijft, beste Lucilius, en pak ieder uur. Je zult zien: je bent minder afhankelijk van de dag van morgen wanneer je beslag legt op die van vandaag. Door uitstel snelt het leven voorbij. Alles is van anderen, Lucilius, alleen de tijd is van onszelf. Dat is het enige wat de natuur ons in eigendom heeft gegeven, een vluchtig en vergankelijk bezit, waaruit de eerste de beste ons weer kan ontzetten.

De mensen zijn dom, want de minste, banaalste of althans vervangbare spullen schrijven ze zonder bezwaar op andermans conto wanneer ze die in bezit krijgen, maar niemand denkt dat hij iets verschuldigd is als iemand hem tijd schenkt. Terwijl dat toch het enige is wat je zelfs uit dank nooit meer terug kunt geven.

Nu vraag je misschien wat ikzelf doe, terwijl ik jou vertel hoe het moet. Ik zal het eerlijk bekennen, het is zoals bij mensen die veel uitgeven maar dan wel met beleid: de boekhouding is sluitend. Ik kan niet zeggen dát ik niets verspil, maar wel wat ik verspil en waarom en hoe, ik kan je de oorzaken van mijn armoe aangeven. Maar het vergaat mij zoals mensen die buiten hun schuld aan de bedelstaf raken: iedereen toont begrip, niemand helpt.

Hoe zit het nu? Een mens is volgens mij niet 'arm' zolang hij genoeg heeft aan wat hem rest, hoe weinig het ook is. Toch kun je maar beter bewaren wat van jou is. Begin daar ook op tijd mee, want, zoals onze

[p.103]

voorvaders het zagen, 'onder in het vat komt zuinigheid te laat'. Wat daar nog in zit is maar een beetje, en van de minste kwaliteit. (*Brief 1*)⁸

⁸ Vertaling: Hunink (2020: 9-10). Een oudere vertaling is Verhoeven (1980). Van de brieven aan Lucilius bestaan vele uitgaven in diverse moderne talen, deels tweetalig. Een goede recente Engelse vertaling is Graver/Long 2015. Een beperkte maar nuttige bloemlezing met commentaar is Edwards (2019).

279 woorden telt de tekst in het Latijn. Dat is ongeveer de omvang van een korte recensie of column. Er is zo weinig ruimte dat de auteur zich moet beperken tot de essentie, en dat letterlijk ieder woord welgekozen en onmisbaar dient te zijn.

De nuttige lessen in deze eerste brief aan Lucilius buitelen haast over elkaar: vaak verspillen we de tijd door die achteloos te laten passeren en niet goed te gebruiken; tijd is tegelijk heel vergankelijk en het enige wat we hebben; iemand je tijd geven is het kostbaarste geschenk wat je kunt geven; let goed op je eigen tijd en begin daar op tijd mee.

Het achterliggende thema is 'de kortheid van het leven', dus de klacht dat het leven zo kort is en dat we zo weinig tijd hebben. Dat thema krijgt in Seneca's oeuvre veel aandacht. Hij schreef er ook een apart traktaat of essay over: *De brevitae vitae*. Dat omvat natuurlijk meer dan 279 woorden en biedt ook mooie voorbeelden en anekdotes. Overigens is Seneca van mening dat de klacht over de *brevitas* van het leven niet terecht is. Want zoals al blijkt uit brief 1: de meeste mensen zijn slordig met tijd, verspillen tijd, beginnen te laat met plannen, en denken niet na. Voor wie wel nadenkt en een goede planning hanteert is het leven lang genoeg, zegt Seneca, zelfs als het in jaren korter is dan gemiddeld.

Verspilling van kostbare levenstijd lijkt niet altijd te vermijden, het is waar. Denk aan vervelende vergaderingen, waarin sommige deelnemers zich niet inhouden en het hoogste woord voeren, en zo andermans tijd in beslag nemen. Of denk aan files en vertraagde treinen of vliegtuigen, een lange rij wachtenden voor een loket of kassa, de wachtkamer bij tandarts of in het ziekenhuis. Maar wie haar of zijn Seneca kent, kan de door hem aangereikte wijsheden combineren en zelf toepassen. Ook in de wachtkamer of in de wachtrij, op het drukke perron of stilstaand op de snelweg kun je met de tijd die je tot je beschikking hebt iets goeds doen. Bijvoorbeeld: nadenken over je dag, een mooie tekst die je vanbuiten kent door je gedachten laten gaan, scherp waarnemen wat er om je heen gebeurt. Of een nuttig plan ontwerpen voor een nieuw project, een lied zingen, een gebed uitspreken.

[p.104]

Dat zijn inzichten die ook voor leerlingen van 16 of 18 de moeite waard kunnen zijn. En ze zijn gemakkelijk te verbinden met de bespreking van een concreet stukje Seneca-tekst, in dit geval brief 1.

5 Stijl

In aansluiting hierop wil ik ook iets zeggen over Seneca's literaire stijl. Bij lectuur van de Latijnse tekst van brief 1 valt meteen op hoezeer hij in korte zinnen schrijft. In mijn analyse valt de tekst uiteen in 21 zinnen. Dat levert een gemiddelde op van 13,2 woorden per zin, een getal dat voor klassiek Latijnse teksten bijna record-laag is. De tekst zou daarmee in het Nederlands vallen onder de categorie 'makkelijk te begrijpen'.⁹ Daarbij teken ik dan aan dat de meeste zinnen in brief 1 duidelijk onder de tien woorden liggen, en daarmee zelfs 'heel gemakkelijk te begrijpen' zijn. Maar is de brief simpel en voorspelbaar? Allerm minst.

Op allerlei manieren weet Seneca de korte zinnen te laten flonkeren. Denk bijvoorbeeld aan:

tempus quod adhuc aut auferebatur aut subripiabatur aut excidebat ('de tijd die je tot nu toe werd afgenomen of ontfutseld of die je door de vingers glipte').

met de fraaie drieslag van werkwoorden (tweemaal passief, eenmaal actief en intransitief; met een inhoudelijke lijn van 'direct ontnemen' naar 'ontfutselen' naar 'door de vingers glijden', dus steeds meer ongrijpbaar en stilletjes). En dan dat fraaie woord *adhuc* ('tot nu toe'). Lees: vanaf nu niet meer, Lucilius, je bent al goed op weg. Een bemoedigend woord, meteen in de tweede zin. De drieslag wordt dadelijk herhaald in een slimme variatie, nu in het meervoud:

quaedam tempora eripiuntur nobis, quaedam subducuntur, quaedam effluunt ('soms wordt de tijd ons ontnomen, soms afgepakt en soms vloeit hij weg').

Opnieuw tweemaal passief, eenmaal actief en intransitief; en opnieuw de stijgende mate van ongrijpbaarheid. En heel typerend, hier staat nu *nobis* bij: het gaat niet alleen om Lucilius, het is iets wat alle mensen, inclusief Seneca zelf, meemaken. En voor wie goed kijkt volgt er een derde drieslag:

magna pars vitae elabatur male agentibus, maxima nihil agentibus, tota vita aliud agentibus ('een groot deel van het leven verstrikt met verkeerde dingen doen, het grootste deel met nietsdoen en het hele leven met "iets anders" doen').

⁹ Zie bijvoorbeeld <https://taalulien.nl/lengte-van-de-zin/> (geraadpleegd op 29 september 2025). Het betreft een site van een commercieel communicatiebureau (waarmee ik geen enkele band heb). De daar genoemde normen hebben uiteraard alleen betrekking op het Nederlands.

In drie varianten van *agere* komen, zo te zien, de vorige drie mogelijkheden van tijdverlies

[p.105]

terug. Foutief handelen is openlijke tijdverspilling, bij nietsdoen sijpelt de tijd ongemerkt weg, bij 'iets anders' doen (dus niet met volle aandacht doen wat je doet) glipt de tijd je compleet door de vingers. En deze derde drieslag wordt nog versterkt door de even spitse als simpele opbouw van *magna pars* naar *maxima pars* en *tota vita*.

In de zinnen erna wordt handig gespeeld met heden, verleden en toekomst, ook al een soort drievuldigheid, waarna Seneca voorlopig afrondt met twee sterke oneliners die de kern weergeven:

dum differtur vita transcurrit ('terwijl het leven wordt uitgesteld snelt het voorbij').

omnia, Lucili, aliena sunt, tempus tantum nostrum est ('alles is van anderen, Lucilius, alleen de tijd is van onszelf').

Het lijkt wel een verkiezingspeech of reclameboodschap, zo goed zit dit stilistisch allemaal in elkaar.

Twee lange zinnen veroorlooft Seneca zich vervolgens, van respectievelijk 16 woorden (*in huius rei unius fugacis... vult*) en maar liefst 37 woorden (*et tanta stultiria... reddere*). Zo vermijdt hij het 'Jip-en-Janneke effect' (de al te simpele en daardoor saaie stijl van uitsluitend korte zinnestukjes), hoewel dat in zijn tijd natuurlijk nog niet zo heette. De twee perioden klinken in het Latijn wat meer gedragen dan de voorgaande zinnen.¹⁰

Een complete stilistische analyse van de brief voert misschien wat ver, maar enkele dingen licht ik er nog uit. Zo eindigt Seneca de brief met een pakkende, kennelijk traditionele wending:

sera parsimonia in fundo est ('zuinigheid komt te laat op de bodem [van het vat]')

met direct erop volgend een nadere uitleg:

¹⁰ Graag verbind ik hieraan een pleidooi om Latijnse zinnen bij de bespreking in de klas waar mogelijk te laten horen. Dat kan bijvoorbeeld doordat de docent ze hardop voorleest voordat alle aandacht gaat naar de vertaling en de inhoud. Natuurlijk is het ook een goed idee om leerlingen stukjes Latijn hardop te laten voorlezen. Als het te veel tijd kost (of niet goed werkt) om al het Latijn voor te (laten) lezen, kan de docent een keuze maken en de aandacht richten op welluidende of anderszins opvallende zinnen.

non enim tantum minimum in imo sed pessimum remanet ('want wat daarin zit is niet alleen het minste, maar ook het slechtste').

In de eerste drie boeken van de brieven aan Lucilius besluit Seneca zijn tekst vrijwel altijd met een treffende wending, veelal een spreuk of uitspraak van de filosoof Epicurus, waardoor elke brief ook een duidelijke afronding krijgt. In de PR-wereld heet zoiets een *pay-off*. Daarbij biedt de allerlaatste zin in dit geval nog een ware opeenstapeling van gonzende *m-geluiden*.

Seneca's stijl is niet, zoals Quintilianus het stelde, 'bedorven', en brengt de jeugd niet op het verkeerde pad.¹¹ Integendeel: hij biedt juist een prachtig en verrassend hedendaags model van effectief en gevarieerd schrijven: korte

[p.106]

zinnen, afgewisseld met wat langere, met veel aandacht voor ritme, klank, inclusief binnenkomer en *pay-off*.

In het voorgaande heb ik getracht een tekst van Seneca inhoudelijk en stilistisch kort te bespreken, en er de lessen uit te trekken die zich aandienen. Lessen die elke goede lezer eruit kan halen door zelf de tekst zorgvuldig te lezen, eventueel met behulp van een commentaar of vertaling.

Brief 1 maakt geen deel uit van het examenpensum Latijn 2026 rondom 'vriendschap'. Dat is jammer, want Seneca geeft Lucilius hier als goede vriend de best denkbare raad. De tekst zou in latere jaren kunnen dienen als introductie op een volgend Seneca-pensum, eventueel alleen in vertaling. In een half uurtje kunnen zo enkele fundamentele aspecten van inhoud en vorm aan de orde komen.

6 Goede gedachten

Het examen-thema vriendschap is misschien niet het meest spannende, al lijkt het me beter dan de vroegromeinse religie bij Livius of de *Pro Sexto Roscio Amerino* van Cicero, om twee minder geslaagde onderwerpen uit de laatste jaren te noemen.¹² Vriendschap is tenminste een thema dat ook voor leerlingen relevant is.

In de bundels voor dit examenjaar komen teksten aan bod van Seneca, Aristoteles en Cicero. Die van Aristoteles zijn zakelijk en nuttig, zoals vaker,

¹¹ Zie Quintilianus, *De opleiding tot redenaar* 10.1.129 over Seneca: 'zijn stijl is op veel plaatsen bedorven, hetgeen des te verderfelijker is omdat de fouten waarmee ze vol staan zo verleidelijk zijn' (vertaling: Gerbrandy (2001: 535-536). Overigens is de bredere context van het citaat duidelijk genuanceerder. Quintilianus heeft wel degelijk ook waardering voor Seneca als auteur.

¹² Het betreft de examens van respectievelijk 2017 en 2021.

maar leveren literair gezien geen opmerkelijke lectuur op, terwijl Cicero's inzichten weinig opzienbarend zijn en vooral algemeen gangbare ideeën volgen. Seneca's teksten durven juist verder te gaan dan clichés en voor de hand liggende meningen.

Brief 3 laat bijvoorbeeld zien dat voor vriendschap ook echt diepgaand vertrouwen nodig is: je kunt niet zo maar iedereen vriend noemen. Dat is een nuttige gedachte als je het hebt over 'vrienden' op social media, over influencers en hun volgers. Brief 6 gaat over de zin van kennis opdoen. Volgens Seneca is kennis pas echt wanneer je die *deelt* met anderen: een interessante gedachte, minstens voor docenten. En brief 9, eveneens in het pensum, is een uitgesproken spannende tekst. Eerst stelt Seneca doodleuk en in orthodox-stoïcijnse lijn dat de wijze geen vrienden nodig heeft. Dat lijkt een standpunt waarmee in de klas vrij snel een discussie op gang

[\[p.107\]](#)

kan komen. Seneca's brief vervolgt dan toch, onverwacht, met een soort lofzang op de vriendschap. Het is boeiend om te zien hoe hij die schijnbaar tegenstrijdige ideeën met elkaar in overeenstemming brengt.

Of neem brief 63 over omgaan met rouw en verlies, nadat een vriend is gestorven. Dat is misschien iets minder direct relevant voor de meeste leerlingen, althans: hopelijk is dat zo. Maar lees voor 'gestorven' iets anders, bijvoorbeeld 'verdwenen', 'verleden tijd geworden', 'uit beeld verdwenen', en ook jonge mensen kunnen er iets mee.

Daarbij kan Seneca op ieder moment verrassend uit de hoek komen met een uitspraak die tot denken aanzet. Mij trof bijvoorbeeld de volgende zin:

mihi amicorum defunctorum cogitatio dulcis ac blanda est; habui enim illos tamquam amissurus, amisi tamquam habeam (*Brief 63.7*) ('voor mij is de gedachte aan overleden vrienden zoet en plezierig. Want ik had ze vroeger als zou ik ze kwijtraken, nu ben ik ze kwijt als had ik ze nog').

De gedachte zal wellicht niet iedereen tot troost zijn, maar het dwingt minstens om stil te staan bij de kern van de relatie met een verloren vriend. En de brief heeft nog meer in petto. Na lange vermaningen tegen al te lang en luid rouwbeklag erkent Seneca dat hijzelf enorm heeft gerouwd om een vriend en dus zelf zijn eigen regels grotelijks heeft geschonden:

...ut, quod minime velim, inter exempla sim eorum quos dolor vicit (63.14). ('... zodat ik, zeer tegen mijn zin, wel kan gelden als een voorbeeld van iemand die zijn verdriet niet de baas kon worden'.)

Gewoon rouwen, ook tegen de filosofische regels in, lijkt voor iedereen goed voorstelbaar. En als een auteur zo toegeeft dat hij zelf tekortschiet en moeite heeft met zijn eigen strenge lessen, is dat toch sympathiek?

Ten slotte noem ik uit het pensum nog brief 81 (grotendeels in vertaling in het programma opgenomen), over het thema van 'dankbaarheid'. Dat is een onderwerp waarover in de oudheid niemand zo indringend heeft geschreven als Seneca. Hij maakte er zelfs een uitvoerige studie van in zijn vijf boeken tellende werk *De beneficiis*.¹³

Ook buiten het examenpensum biedt Seneca's filosofische werk aanknopingspunten voor tal van relevante thema's en overwegingen die er werkelijk toe doen. Seneca heeft bijna steeds iets te schrijven wat de moeite waard is, en als auteur durft hij zijn nek uit te steken en onbetreden paden in te slaan.

Een thema waarover bij uitstek bij Seneca verdiepende beschouwingen te vinden zijn is het zelfgekozen levenseinde. Zowel in zijn filosofische essays

[p.108]

als in zijn brieven komt hij regelmatig over dit thema te spreken. Een klein voorbeeld uit brief 70:

Je zult ook mensen vinden die de wijsheid in pacht menen te hebben en toch zeggen dat men geen geweld tegen het eigen leven mag gebruiken. Naar hun oordeel is het absoluut verkeerd jezelf te doden, ja, we moeten wachten op het einde dat de natuur voor ons heeft beschikt. Wie dat zegt ziet niet dat hij zichzelf de weg naar de vrijheid verspert. Het beste wat de eeuwige wet heeft gedaan, is dat zij ons één ingang tot het leven heeft gegeven, en vele uitgangen. (...) Een gapende wond dwars over de borstkas is niet nodig: een mesje kan je de weg naar de grote vrijheid al openen. Met een snee ben je al in zekerheid. (...) Wil je eruit? Wil je weg? Er niets wat je tegenhoudt. De natuur bewaakt ons op open terrein. (*Brief 70.14-22*).

Het thema zelfgekozen levenseinde is omstreden. Voor veel mensen is het problematisch, en voor jonge leerlingen kan het gevoelig liggen en zelfs riskant zijn. Het debat in Nederland is beladen, met sterke meningen pro en

¹³ Een ruime selectie uit dit werk in Nederlandse vertaling is Hunink (2022), een Engelstalige bloemlezing Romm (2020). Voor een complete recente Engelse vertaling, zie Griffin/Inwood (2011).

contra, en op bepaalde scholen lijkt het nagenoeg onbespreekbaar, waardoor het dus wel nooit examenstof zal worden. Maar wat zou het een actueel en belangwekkend thema vormen, en hoezeer zou Seneca daarbij een centrale plaats innemen.¹⁴

7 Relevant en fraai

Seneca is gelukkig ook goed voor andere relevante thema's, die minder problemen opleveren. Hoe moet je je gedragen tegenover de traditie? Moet je alles van anderen nakauwen of mag je zelf iets uitdenken? En blijf je bij één denkrichting die jij de ware vindt, of oriënteer je je breder? Wat kun je doen als je bent omringd door drukte en lawaai? Hoeveel moet je doen aan fysieke training en zorg voor je lichaam? Op al dat soort tijdloze vragen zijn bij Seneca antwoorden te vinden.

Veel lezers hebben op voorhand iets tegen op Seneca als persoon. Voor velen geldt hij als hypocriet: de rijke man die de armoe preekt, de strenge,

[p.109]

rechtlijnige wijze, die zelf multimiljonair werd en zich inliet met de opvoeding van de verderfelijke Nero.¹⁵ Oude vooroordelen laten zich slecht afbouwen en Seneca brengt ook zoveel onaangename waarheden, dat sommigen alles aangrijpen om hem maar niet serieus te hoeven nemen.

Voor nu volsta ik met een korte samenvatting van het tegenargument: als wij Seneca veroordelen wegens hypocrisie, veroordelen we ook onszelf. En 'we' is dan: de bevoorrechte, rijke westerlingen. We zijn voor armoedebestrijding, kansengelijkheid en bescherming van natuur en klimaat. Maar we koesteren onze eigen bankrekening, we bevoordelen onze vrienden en familie en onszelf waar we kunnen, en we pakken gewoon het

¹⁴ Deze bijdrage wil geen pleidooi zijn voor het behandelen van dit thema op individueel niveau. Daarvoor is de thematiek te gevoelig en te complex. Wel zou ik ervoor willen pleiten dat uitgevers adequate leermiddelen laten ontwikkelen, waardoor docenten het thema op een didactisch verantwoorde en veilige manier in de klas kunnen bespreken.

¹⁵ Het oude 'hypocrisie'-oordeel over Seneca wordt omstandig hernomen in de recente speelfilm *Seneca* van de Duitse regisseur Robert Schwentke uit 2023. De filosoof, gespeeld door John Malkovich, komt in het verhaal naar voren als een uitgesproken hypocriet: als rijke adviseur van de verdorven Nero (uitgebeeld met zonnebril), en als moralist die er alleen op uit is om teatraal te sterven. Vanwege de lange monologen en het gebrek aan actie is *Seneca* door de kritiek vernietigend ontvangen. Buiten Duitsland is de film nauwelijks in omloop gebracht, en slechts met veel moeite en omwegen te zien. Ik kon de film (Engels gesproken met Zweedse ondertitels) huren via www.blockbuster.dk/sv/home (geraadpleegd op 29 september 2025). Voor een trailer en nadere info zie: www.imdb.com (zoek op 'Seneca', 'Malkovich' of 'Robert Schwentke' en scroll door naar titel 'Seneca (2023)'). Op YouTube is ook de trailer te vinden van een Engelse release uit 2025.

vliegtuig voor een week New York of de benzineauto op de snelweg naar Italië. We zijn dus geen haar beter dan Seneca.

Om een stap verder te zetten: wanneer Seneca even hypocriet is als wij, is dat misschien een goede reden om juist bij hem in de leer te gaan. In het bewustzijn van zijn tekortschieten, én dat van onszelf, kunnen we bekijken wat voor oplossingen hij aandraagt, vanuit de gedeelde moeilijke positie van rijke elitemensen in een wereld vol armoede en onrecht. Hoe kunnen we ons staande houden en moreel verdedigbaar gedrag ontwikkelen zonder dat we onze comfortabele rijkdom en privileges compleet opgeven? Waar zijn compromissen mogelijk? Als vanzelf komen we dan bijvoorbeeld uit bij 'The five most valuable lessons' van Seneca uit het begin van deze bijdrage. Seneca biedt inhoudelijk een levensprogramma waarmee we voorlopig vooruit kunnen.

Dat hij dat steeds doet in een stijl die op zichzelf boeiend en fraai is maakt hem ook als Latijns auteur, in zijn eigen taal, de moeite meer dan waard. Zijn boodschappen zijn universeel en kunnen ook in het Engels of het Nederlands worden verwoord. De strekking van zijn ideeën laat zich uitdrukken in elke taal en ieder dialect. Maar soms is de compactheid en klankrijkdom van het Latijn zo bijzonder, dat die frasering de boodschap nog eens onderstreept.

[p.110]

Een stukje uit brief 3, dat deel uitmaakt van het pensum:

Tu vero omnia cum amico delibera, sed de ipso prius: post amicitiam credendum est, ante amicitiam iudicandum. Isti vero praepostero officia permiscent qui, contra praecepta Theophrasti, cum amaverunt iudicant, et non amant cum iudicaverunt. Diu cogita an tibi in amicitiam aliquis recipiendus sit. Cum placuerit fieri, toto illum pectore admitte; tam audaciter cum illo loquere quam tecum (3.2). ('Overleg alles met je vriend, maar overleg eerst over hemzelf. Bij vriendschap past vertrouwen, maar vóór vriendschap je kritische oordeel. Sommige mensen gooien het door elkaar, tegen de regels van Theophrastus in, en zetten de zaak op zijn kop: eerst sympathie, dan kritisch oordeel, in plaats van sympathie ná kritisch oordeel. Denk lang na of je met iemand vriendschap wilt sluiten. Maar zeg je eenmaal 'ja', stel je dan ook werkelijk voor hem open en spreek even vrijmoedig met hem als met jezelf'.)

De passage biedt, onder meer, korte, scherpe zinnestelsels vol fraaie tegenstellingen:

omnia cum amico delibera, sed de ipso prius:
post amicitiam credendum est, ante amicitiam iudicandum,

flitsende omdraaiingen:

qui... cum amaverunt iudicant, et non amant cum iudicaverunt,

en een ritmisch zinseinde:

tam audaciter cum illo loquere quam tecum.

Zijn taal is het soort Latijn waarom veel latinisten die taal zo fijn vinden: kort, bondig, zo strak dat er niets uit weg kan. Klankrijk en statig tegelijk. Seneca kun je alleen al lezen om de muziek van zijn taal. Laten we de finesses van zijn woorden en gedachten steeds proberen over te brengen op nieuwe lezers. Stof is er genoeg, en altijd gaat het echt ergens over.

Bibliografie

Boyle, A.J. 2017. *Thyestes, Seneca*, edited with introduction, translation and commentary, Oxford.

Davis, P.J. 2003. *Seneca: Thyestes*, (Duckworth companions to Greek and Roman tragedy), London.

Eden, P.T. 1984. *Seneca, Apocolocyntosis*, edited, Cambridge.

Edwards, C. 2019. *Seneca, selected letters*, edited, Cambridge. (Bevat de brieven 1; 7; 12; 18; 21; 24; 33; 34; 46; 47; 53; 64; 70; 86; 90; 114).

Gerbrandy, P. 2001. *Quintilianus, de opleiding tot redenaar*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Groningen.

[p.111]

Graver, M. en A.A. Long. 2015. *Lucius Annaeus Seneca, Letters on ethics to Lucilius*, translated with an introduction and commentary, Chicago.

Griffin, M. en B. Inwood. 2011. *Lucius Annaeus Seneca, On benefits*, translated, Chicago.

- Hengst, D. den en J. Soerink. [2005]. *Seneca, Thyestes*, [Amsterdam].
- Hine, H.M. 2010. *Seneca, natural questions*, translated, Chicago/London.
- Hunink, V. 2020. *Seneca, met zicht op het einde, levensbrieven aan Lucilius, boeken 1, 2 en 3*, vertaald en toegelicht, Amsterdam.
- Hunink, V. 2022. *Seneca, de kunst van het geven*, vertaling en nawoord, Amsterdam.
- Hunink, V. 2023. *Seneca, de hemelvaart van keizer Eikel*, vertaald en toegelicht, Amsterdam.
- Nagelkerken, J. 2009. *Seneca, Natuurverschijnselen, een onderzoek*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Budel.
- Parroni, P., 2008. *Seneca, ricerche sulla natura (...)* (Fondazione Lorenzo Valla), [Milano].
- Romm, J.S. 2020. *Seneca, How to give, an ancient guide to giving and receiving*, selected, translated, and introduced, Princeton/Oxford.
- Schrijvers, P. 2015. *Seneca, Thyestes, Agamemnon, Oedipus, Hercules*, uitgegeven, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Groningen.
- Tarrant, R.J. 1985. *Seneca's Thyestes*, edited with introduction and commentary, Atlanta (Georgia).
- Verhoeven, C. 1980. *Seneca, brieven aan Lucilius*, vertaald, ingeleid en van aantekeningen voorzien, Baarn (verschillende heruitgaven, onder meer in 1990).
- Wagenvoort, H. 1936. *L. Annaei Senecae Divi Claudii Apocolocyntosis*, tekst en vertaling, Amsterdam (heruitgave van de vertaling in: Wagenvoort, H. e.a. 1975, *Seneca Suetonius Tacitus, rondom Claudius*, Bussum).

Over de auteur

Vincent Hunink is latinist aan de Radboud Universiteit Nijmegen. Sinds 1990 publiceert hij met regelmaat vertalingen, vooral van Latijnse proza-

auteurs uit de keizertijd. Recent verschenen onder meer vertalingen van Cicero, Seneca en Plinius. [www.vincenthunink.nl]